

УДК 008

Олександр Кожолянко

ДОХРИСТИЯНСЬКИЙ ЗМІСТ ТА СИМВОЛІКА ЗИМОВИХ КАЛЕНДАРНИХ СВЯТКОВИХ ОБРЯДІВ БУКОВИНЦІВ

У статті досліджено зміст, символіку, атрибутику, фольклорний супровід та народні театральні вистави під час зимових календарних свят. Встановлено, що у традиційних зимових звичаях і обрядах втілились висока мораль, своєрідний світогляд, вірування, глибока повага до предків, зразкові родинні звичаї, поважне ставлення до природи та її явищ.

Ключові слова: Різдво, Новий рік, коляда, Маланка, свято, сонце, місяць, дощ, зірки, урожай, магія.

Kojolianko O. The pre-Christian meaning and symbolism of Bukovynians' festive winter calendar rituals

The article examines the meaning, symbolism, system of objects, folk accompaniment, and folk theatricals of the winter calendar holidays. It is shown that the traditional winter customs and rituals embody a high moral quality, a distinct worldview, faith, deep respect for ancestors, exemplary family customs, and the respectful treatment of nature and its phenomena.

Key words: Christmas, New Years, carolling, Malanka, holiday, sun, moon, rain, stars, harvest, magic.

Кожолянко А. Дохристиянское содержание и символика зимних календарных обрядов буковинцев

В статье исследовано содержание, символіку, атрибутику, фольклор и народное театральное представления во время зимних календарных праздников. Установлено, что в традиционных зимних обычаях и обрядах воплотилась высокая мораль, своеобразное мировоззрение, верования, почитание предков, образцовые семейные обычаи, уважительное отношение к природе и ее явлениям.

Ключевые слова: Рождество, Новый год, Коляда, Маланка, праздник, солнце, месяц, дождь, звезды, урожай, магия.

Давня культура у більшості народів є дуже подібною. Це засвідчують наукові дослідження та опубліковані праці. Але кожен народ у силу своїх географічних, суспільно-економічних, історичних умов

проживання сформував особливі риси культури, які визначаються як національні. Проте навіть усередині окремого народу-нації простежуються певні культурні відмінності етнографічного характеру, які зумовлені цілим комплексом тих же самих географічних та історичних умов проживання. Відповідно й українці в різних історико-етнологічних регіонах характеризуються низкою спільних і особливих етнографічних рис.

Так склалось історично, що терени Буковини за багатотисячолітній період були заселені чисельно переважаючим українським етносом. Разом з тим, у Буковинському краї мешкали також молдовани, румуни, поляки, німці, росіяни та ін.

Відповідно фактором вироблення особливих рис культури окремих етнографічних груп українського народу був і вплив міжетнічних контактів. Проживання представників різних етносів по сусідству, а в окремих випадках і на терені одного поселення було ще однією причиною формування особливих рис культури вказаних етносів на Буковині.

Особливо чітко це простежується у календарній звичаєво-обрядовій культурі. Календар буковинців був і до певної міри залишається й у наш час своєрідною енциклопедією народної творчості, звичаєвим розпорядком життя у будні й свята. Проте не завжди зрозуміло, що символізує той чи інший календарний обряд, певна його дійова особа чи атрибутика. Якщо сценарій зимових календарних святкових обрядовій в основних змістовних формах збереглися, то їхнє смислове значення переважно втрачилось. Особливо це спостерігається наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст., коли магічно-господарське значення зимових свят змінилось на розважальне.

У природі існує чотири пори року, зумовлені сонячно-земними обертаннями. Ці космічні ритми буковинці втілили у свою духовну культуру, встановивши визначальні свята.

Обов'язковими складниками календарної обрядовості були: вшанування предків, обрядовий стіл, передбачення майбутнього, ритуальні обходи й вітання, ряження й маскування, драматичні сценки й розваги, пісні й словесні побажання тощо.

Щодо вияснення справжнього змісту зимових календарних свят та їхнього ідеологічного навантаження великий внесок в етнологічну науку зробив буковинський етнограф і письменник Юрій Федькович.

Юрій Федькович зібрав на Буковинській Гуцульщині цікаві оповіді-легенди про святкування в давні часи Нового року та про походження назв “Маланка”, “Василь-Черчик” та ін. й опублікував у праці

з довгою назвою “Ти, місяцю, ти королю, красна Маланка є з тобою. Тридцять дві пісні Маланочні і русальні руського народу. Во честь і славу Єму зібрав-зладив Ю. Федькович” [6]. Він писав: “До пізнання віри Христової наші люди вірили у Прабога-Вседержителя. Мав він чотири сини й п’яту дочку. Донька його – це наша мати земля, яку звали Ладою. Чотири сини звалися: перший – Ад-Гад, чи змій, володар пекла, власне чорт. Він ворогував з Богом, братами й сестрою; другий син – Яр-Ярило – св. Юр; третій – Рай, з котрого потім зробили Івана, четвертий – наймолодший Лад або Мир, з якого зробили Дмитра. Само сонце звали Світовидом і зображали його як лицаря-богатиря в золотім шоломі і з сьома мечами коло боку, а восьмий у руці; він об’їздив землю білими кіньми”.

“А донька – земля Лада мала двоє діточок: одного сина – на ім’я король, Радо-Князь-місяць та доньку Весну-Маяну, що її потім почали звати: Милана-Миланка, а звали її тому так, що цілому світу була вона мила, бо цей світ квітами і зеленим листом маєм уквітчала. А тому, що лихий змій всім чинив зло, то він і завзявся Маланку-сестру місяця та в своє підземне царство запроторити. Він її таки нарешті вкрав, в той час, як її брат-Місяць був на полюванні. Але у діда змія її знову викрав перший брат Безсильчик-Васильчик і з нею одружився” [6, с. 673]. Давні українці вірили, що в ніч напередодні Нового року Щедрий Бог сходить з неба на селянську ниву, у селянську хату, в господарство, до худоби. На цей час у хату вже прибули з ланів і лісів дід-Ладо та духи померлих, вони розміщуються у Дідухові-снопові, на столі в сіні та на підлозі у соломі. Цей Щедрий Бог усе чує, бачить, знає, але його бачать лише Ладо, духи померлих та худоба [1, с. 4].

З характерних дійств у новорічну ніч треба відзначити “водіння кози”, перевдягання на Маланку і Василя – маланкування. Цей маскаррад відбувається як на Новий рік, так і у ніч на Маланку. Звичай маланкування був у наших предків ще до прийняття християнства.

За повідомленнями Ю. Федьковича маємо опис **Маланки** на Буковині кінця XIX ст.: “Котре найкраща й найчесніща дівчина перебиралася за Маланку. Один парубок за Василя (Чильчика), другий за короля (Місяця), а третій за Діда-Змія з білов та довгов бородов. Маланка мала зірку (звізду) на чолі, була прибрана у самі цвіти і мала з собов три подружечки з рожевими деревцями, котрі подібно, як она сама, були прибрані. Василь (Чильчик) був перебраний за ратая (оратаря), с чепигами або з серпом у руках; а Король з новим місяцем на чолі, а яко мисливець з сагайдаком і луком. Решта ледінів була то за плугатарів, то за мисливців перебрана; плугатарі вносили з собов вола

або барана, мисливці оленя або сокола, а Змий-дід нарешті, убраний у буйволову шкіру і оперезаний гадюками, водив з собов тура або цапа, мав велику косу у руці і три гробарі з рускалями за поплічників.

Так ходила Маланка хата від хати ” [6, с. 657].

Свято Маланки бере свій початок ще з дохристиянських часів, коли люди вірили в богів Природи та мали анімістичний світогляд (вірили в духів та душу).

Знову ж таки звернемось до повідомлень Ю. Федьковича, для того щоб зрозуміти назви головних дійових персонажів Маланки. Він писав: “Наші праотці, доки ще поробили їх християнами, то вірували у одного лиш Бога, у святого Прабога, вседержителя, творця неба і землі... А Прабог, казали, мав одну доньку, Ладу-Землю або Царицу-Водицу, і два сини: одного доброго, а другого злого. Того доброго називали Лад, Царь-огонь, Світ, Світовид, Білобог, Дажбог, Хорош, Доброгість, Радогість і так далі, а того злого Змий, Зима, Смок, Ад, Гад, Пек, Пекол, Біс, Чорт, Чортовид, Ворог, Див і так далі. Лад орудував світлом, теплом, літом, усім добром, а Ад потемком, студенев, зимов і усим лихом, ворогував на свого брата Лада і творив ему яку лиш міг пакість, а то з ненависти, зависти і злости за того, що отець Прабог дуще любив Лада і ему дочку свою Ладу за сопругу дав, а Ада-Змия не тільки що без пари лишив, его ще до того і в пекло, Пресподне, нетрудне завдав.

А Лад з Ладюю, приповідали наші праотці, мали также два сина і одну доньку. Найстарший син звався Лад-Сонечко, молодший Король-Місяць, а донька звала ся Весна-Маяна. Але Лад-Сонечко... ділав трояко: перший раз яко Безсильчик, то єст зимове, слабе, молоденьке сонечко, ніби то малий хлопчик, вітак яко Сильчик, то єст весінне, дуже сонечко, ніби то парубок, поборовший зиму, а нарешті яко Васильчик, то єст сонечко у найбільшій свої силі, ніби то муж і царь всего світа. Для того ж і образували его яко узброєного рицаря на білому коні, Сильчика яко ратаря-плугатаря с плугом і волом-Баланом, а Безсильсика яко малого хлопчика без зброї. Сильчика признали опісля Чильчиком і Васильчиком, а Маяну-Маланов або Маланков”.

Далі Ю. Федькович, вказуючи, що маланочна коляда є найкращою, що лишилась від праотців, зазначає, що “у вісім день по празднику Ко-Ладі святкували они і праздник Маланки, перебравши одну дівчину за Маланку, одного парубка за Чильчика, другого за Місяця, третього за Змия-діда “з залізною бородою”, а решту дівчат і парубків за поїзд Маланки, Чильчика, Місяця і Змия, і ходили так хата від хати” [6, с. 655, 658-659].

Відома ще легенда, в якій розповідається, що за часів царювання Ірода розлючений можновладець розпорядився стягти голови хлопчикам від народження до двох років. Матері дуже горювали. І тоді чоловіки вирішили одягати на себе маски, щоб таким чином розвеселити глибоко засмучених матерів.

В іншій легенді говориться, що Маланка – дівчина, яку поганський цар Ірод послав організувати маскарадне видовище, щоб розвеселити сумний люд. Маланка справилась із завданням. І сама, перебравшись на “смерть”, глумилася над великим горем. Відтоді маскарадне новорічне видовище дістало назву Маланка. З уведенням християнства маланкування вважалося поганським (язичницьким) звичаєм і зверхниками церкви переслідувалось. Збереглося навіть прислів'я: “Як си зганьбиш, вижену, як Маланку з двору” [3, с. 110].

Вечір перед Новим роком на Гуцульщині чоловіки називають, звичайно, “на Меланії”, а жінки – “Святвечір Василів”. Молоді жонаті чоловіки й старші парубки збираються в групу. Один з них перебирається на князя Василя, а інший – на княгиню Маланку. За Маланку вбирається парубок, який уміє добре жартувати. Маланка сама не ходить – має свій “почот” (почет): “орач” з чепігами від плуга, “сівач” з сівнею через плечі, “циган” (лице мастить сажено), “єврей-орендар” (йому роблять маску з клочья), “орендарка”, “жандарм” (його вбирають у жовнірську шапку, в руки дають кіл замість зброї), “дід” і “баба”, “ведмідь”, “коза”, “журавель”, “чорт” [6, с. 577].

У маланочних піснях звучали величальні мотиви господарям:

А ти, пане господарю,
В тебе в дворі як у царя:
В тебе стелі все кидрові,
А помости маймуrowі,
В тебе стіни мальовані,
Сріблом, золотом цвітковані.
А ти, пане господарю,
В тебе в скринях як у царя:
Усі в срібло ковані,
В них червонні не бранії,
В них жемчуги не кивані,
В них коралі не вберані.
А ти, пане господарю,
В тя подвіре як у царя:
Куда станеш – кошарочка,
Куда глянеш – отарочка;

Куда станеш – все стодоля,
Куда глянеш – божа воля.
А ти, пане господарю.
В тебе стайні як у царя :
В тебе коні все турецькі,
В тебе воли загорецькі;
В тебе коні в сріблї дзвоня,
В тебе воли від короля.
А ти, пане господарю,
В тебе лани як у царя:
В тебе лани як загаї,
На них жита як дунаї.
На них жита як жир ситї,
А пшениця як столиця.
А ти, пане господарю,
В тебе жона як у царя:
Бо де ходит, жемчуг сходить,
А де ступит, село купит,
Вогонь кладе – злот хрест найде,
По воду йде – вина несе.

Отже, в новорічних звичаях є багато спільного з усім циклом зимових свят. Це пояснюється тим, що весь цикл свят має господарський відтінок.

Свято Нового року – це свято надії і віри у краще майбутнє. Новорічні звичаї засновані цілком на анімістичному світогляді, тобто на вірі, що вся природа має душу, що все, як органічне, так і неорганічне, народжується, живе, росте, вмирає, все відчуває й розмовляє.

Людина вірила, що вся природа населена безліччю різних надприродних сил, і добрих і злих. Вірили, що добрі сили допомагають господареві мати кращий урожай та приплід; вірили, що в цю новорічну ніч небо “відкрите” і звідти можна все випросити, чого тільки не побажаєш.

Якщо Різдво в наших предків присвячувалося Сонцю-Світovidу, що вже повертає на весну, то новорічне свято адресоване Місяцю-князю і його нареченій Маланці, яка вже символізувала саму весну. Напередодні Нового року, на Маланку, розпочинаються символічні обряди з водою. Це також прояв анімістичного світогляду давніх українців – народження богині води Дани. Засівання вранці на Новий рік – це жертвний обряд в її честь.

Ю. Федькович, характеризуючи різдвяне свято гуцулів Буковини, відзначав: “І святкували той празник дуже весело і торжественно, сві-

тили світло, укривали стіл, клали на стіл убрані колачі, мід і солодку кутю з маком (куке-амоні звалися у древніх єгиптян пшеничні книші), на покутю ставили убраний сніп пшениці, робили годи, гостилися” [6, с. 606]. У гуцулів варену пшеницю з медом називали “дзьобавкою”, очевидно, тому, що колись її їли дзьобаючи, тобто вибираючи зерно за зерном і жуючи.

Юрій Федькович подає свою версію походження слова “Коляда”: “Божеством наших праотец було світле Сонечко. Звале его Лад, і святкували ему кожного року три великі празники. Перший празник святкували тогди, коли сонечко зачинало змагати ся в силу і день рости, то ест при кінці місяця Декемирія, і звали той празник “Ко-Ладу”, с чого походить слово Коляда” [6, с. 606].

Колядувати ходять діти, парубки, дівчата, господарі з господи-нями. Але всюди першими йдуть колядувати діти. Люди вірили, що побажання, висловлені в колядках дітей, збудуться. Крім дітей, на перший день Різдвяних свят колядують і дорослі парубки. Вони вже ходять із “звіздуо” та дзвіночком. Звізду роблять з тоненьких дощечок, яких має бути рівно сім. У дохристиянські часи всередині звізди була тільки свічка. Під впливом християнської церкви наприкінці XIX – середині XX ст. у центрі звізди почали встановлювати образок-сценку “Народження Христа” і свічку. Свічка символізує світло, сонце. Ватага колядників складається з п’яти-восьми осіб: “береза” (“переза”) – керівник всієї коляди, “звіздоноша” – носить звізду, “дзвонар” – мусить весь час дзвонити і цим давати знати, що йде парубоцька коляда, “міхоноша” – разом з помічником збирає дарунки. На Буковинській Гуцульщині кількість колядників не перевищувала 6 осіб. Під час колядувань з хлопцями-колядниками ще ходять і підіграють співові скрипаль, цимбаліст, трембітар. Юрій Федькович, характеризуючи гуцульську Коляду кінця XIX ст., писав: “Пережа (не Береза, як его зовут) називається той парубок, що дістане від духовного і громадського начальства позволіне – с Колядов ходити, а се не так легко та ні так обоятно, як кому ся видит. Для того ж мусит не тільки він сам бути парубок розумний, тверезий, честний і поважний, але й таких колядників до себе обібрати, аби не лиш були добрі співаки, але і честні дедінії, котрих ціла громада знає і поважає. Як же обібрав він таких парубків, найбільше шість, тогди стараєсь о добру музику, бо без музики, як то кажуть, коляда глуха [6, с. 606-607].

У давній гуцульській коляді, присвяченій віншуванню господаря прославляються сили природи – сонце, місяць, дощ, зірочки на небі:

Блудило хлопців сім сот молодців,
Сім сот молодців, все колядовців.
Тай приблудили до господаря,
До господаря, до пана
В него-ж подвіре сріблом леліє,
А в его дворі два, три королі:
Гой перший король – сонечко з раю,
А другий король – князь-місяць з гаю,
А третій король – дощик у маю.
Перший королю, чим ся похвалиш,
Чим ся похвалиш, чим нас обдариш?
Гой знаю, знаю, чим ся похвалю!
Та як я зійду в неділю рано,
Всі ся церковці поотворяют,
Всі ся світичі позажигают.
Всі добрі люде до церкви підут,
А с церкви йдучи – колядуючи.
Другий королю, чим ся похвалиш,
Чим ся похвалиш, чим нас обдариш?
Гой знаю, знаю, чим ся похвалю!
Та як я зійду з вечера пізно,
З вечера пізно, на небі звідно,
Урадуєт ся гість у дорозі,
Гість у дорозі, коники в возі.
Третий королю, чим ся похвалиш,
Тим ся похвалиш, чим нас обдариш?
Та як я спаду три рази в маю,
Урадуєт ся гори й долини,
Гори й долини, всі полонини,
А за сим словом...
Вінчуємо! Вінчуємо Вас, пане господарь.

Також на Буковинській Гуцульщині, де складовим елементом колядування були танці, перед хатою і в хаті (пляс) група колядників мала ще й трьох “плясунів”. Кожен з танцюристів повинен був мати топірець. Більшість учасників ватаги прив’язували до правої руки дзвіночки.

В українців, румунів та молдован Буковини коза була символом урожаю. Цей культ тотема йде ще з первісних часів, коли людина дуже часто й тісно стикалася зі звіриною. Деякі звірі ставали покровителями людини, коли з ними вміло вели дружбу. Звірі, захисники роду чи племені, звалися тотемами. У культ тотема входило переря-

дження відповідним звіром, танці та ігри. Можна вважати, що обряд “водіння кози” – це залишок тотемізму; він, очевидно, пов’язаний з язичницькими пережитками жертвних обрядів.

Звичай “водити козу” був поширений здавна. Ще в XI ст. церква виступила проти “звичаїв водити козу”. В дохристиянські часи цей обряд мав магічне значення – люди прагнули забезпечити собі кращий урожай засобом магічних слів:

Де коза туп-туп, там жита сім куп,

Де коза рогами, там жито стогами.

Коза в уявленні давнього хлібороба пов’язувалася також з ідеєю родючості ниви:

Го-го-го коза,

Го-го сірая,

Го-го білая.

Ой розходися, розвеселися

По цьому двору, по багатому.

Де коза рогом – там жито стогом,

Де коза ногою – там жито копою [5, с. 18]

Опис колядувань з “Козою” на Буковинській Гуцульщині в середині XIX ст. подає Ю. Федькович: “Жерці (священники бога Лада) ходили з ледінями (парубками) і з образом дикої кози (дика коза була пам’ятков, що день тогди зачинає рости, коли сонце вступає у небесний знак козорога), хата від хати, співаючи пісень Ко-Ладу, котрі то пісні і на нас перейшли і котрих ми поважати повинні, бо так робя усі чесні народи, аби свою старовіччину не забути” [6, с. 606].

“Коза” – це театралізований обряд-гра з масками, що мав свій усталений сценарій, пісенний і музичний репертуар. Центральним моментом ритуального дійства був танець “кози”, її “вмирання” і “воскресіння”, що символізували циклічний кругообіг часу, прихід Нового року [2, с. 185].

Всі учасники гри повинні були відповідно перевдягатися. Хлопець, який грав “діда”, одягав кожуха, на спині прилаштовував горб із соломи, на голові була кудлата шапка. Він робив довгу бороду та вуса з клоччя, у праву руку брав сукуватий ціпок або батіг, а лівою за мотузок вів “козу”.

Голову “кози” виготовляли з дерева, потім розрізали до половини і нижню щелепу з допомогою мотузка робили нерухомою – це було особливістю колядкової “кози”. Далі чіпляли борідку з кожушини, випалювали ніздрі, очі. На голові свердлили дві дірки для рогів. Ви-

готоввлену голову “кози” чіпляли на палицю, яку виконавець прив’язував до пояса, накривали вивернутим кожухом, а до другого кінця палиці прив’язували хвіст. Під кожух підлазив хлопець.

Головна деталь костюма “кози” – вивернутий назовні кожух. У селянській культурі це символ добробуту, багатства, плодючості. Вивертання кожуха хутром назовні є магічним перенесенням сил родючості на себе. Ю. Федькович звертає увагу, що на Буковинській Гуцульщині зустрічалось спрощене виготовлення “кози” з дерева. Коли колядники не мали можливості виготовити “козу” з позолоченими рогами, “то можуть собі справити намальований образ на синім кружку і заправлений на ліску” [6, с. 607].

З “козою” ходили на перший день Різдва. В селах Буковинського Передгір’я (Кам’яна, Глибочок, Снячів) з “козою” ходили увечері перед Водохрещами і водили живу козу, а не її зображення чи дерев’яну скульптуру [4, с. 13]. Провідну роль в обряді “водити козу” відігравали “циган” і “жид”. Спочатку вони заходять до хати, жартують, просять дарів. Коли господарі виявляють бажання дати дари, тоді вони вводять “козу”, а збоку вже наготові “лікар”. “Дід-жебрак” виголошує речитативом жартівливі вірші, вихваляє “козу”. “Коза” “гине”. Кличуть “лікаря”. Той відмовляється лікувати “дохлу козу”. Всі жартують, веселяться. Віджартувавши, всі учасники гри брали дари і йшли до іншої хати.

На Гуцульщині характерним було також різдвяне ходіння з “бараном”, що можна пояснити важливою роллю, яку відігравало в житті гуцулів вівчарство. Принцип зображення “барана” був подібний до “кози”.

З дохристиянських часів бере початок ідея про вшанування сузір’я Козорога, в яке вступає Сонце з початком Нового року. Юрій Федькович, характеризуючи коляди гуцулів, писав: “На пам’ятку, що день тогди зачинає прибувати, коли сонце вступає у небесний знак козорога, носят колядники з собов образ тої звіри, але нетенний, красний образ з позолоченими рогами, а не страхопуда, щоб ним діти полошити (sic!), як то с часта буває. А козоріг має бути так намальований, як єго с первовіку малювали: голова і грудниця козорога, а зад ребячий. На другім боці кружка може бути позолочена звізда” [6, с. 607].

Отже, обряд “водіння кози” має глибоке дохристиянське коріння. Він закликав кращий урожай, добробут у господарство. Люди прагнули заслужити в сонця ласки, і тому в день Коляди приносили жертву, на що натякає обряд “водіння кози”. Адже початком релігійного культу було те, що людина стала вмилювати вищі сили свого оточення, щоб не робили їй шкоди.

Таким чином, можна констатувати, що у традиційних звичаях і обрядах втілюються висока мораль, своєрідний світогляд, вірування, глибока шана до предків, зразкові родинні звичаї, висока екологічна культура з поважним ставленням до природи та її явищ.

Серед річного циклу святкових обрядових особливе місце належить зимовим святам. Одними з найцікавіших і найдавніших є різдвяно-новорічні свята буковинців. Їх можна вважати справжньою окрасою всього календарно-обрядового циклу. Ці свята – то цілий набір заходів, де представлені музичні, поетичні, театральні, карнавальні дійства, ритуальні страви, заклинання, ворожіння та молитви.

В обрядових дійствах, символах, атрибутах втілені уявлення, ідеї, образи, які викликають у людей певні переживання. Обряди доповнюють, збагачують, урізноманітнюють наше повсякденне життя, наш побут.

В наш час повертаються поступово давні гарні й мудрі звичаї, що вчили злагоді, миру й добру. Адже обряди – невід’ємний елемент духовної культури народу, вираження його психології, світосприйняття, способу мислення, смаків тощо. У процесі відродження давніх святкових зимових обрядів важливим є розуміння справжнього змісту святкових обрядодій.

Література:

1. Заким вечірня зоря не згасла // Вільна бесіда. – 1991. – № 1.
2. Курочкін О. Новорічні свята в українців. Традиції і сучасність. – К., 1978.
3. Маковій Г. Затоптаний свят. – К., 1993.
4. Матеріали етнографічної експедиції Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича. – 1993. – Т. 3.
5. Нариси з історії української музики. – К., 1964.
6. Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання. – Т. 1: Поезії Осипа Юрія Федьковича. Перше повне видання з першодруків і автографів зібрав, упорядкував і пояснення додав др. Іван Франко. – Львів, 1902.